

Vem som får berätta, och på vilket sätt, är en fråga om makt. Det är Monika Edgrens utgångspunkt i hennes studie av berättelser om sexuellt våld i massakern på armenier 1915–1916. Utifrån en feministisk teori om berättandets villkor gör hon en kritisk läsning av de vittnesberättelser som finns samlade i en så kallad blåbok som gavs ut av den brittiska regeringen 1916. Edgren vill problematisera den traditionella källkritiken som inte tar hänsyn till diskursiva ordningar för berättande – hur vissa röster får plats medan andra stängs ute.

Sexuellt våld i vittnesberättelser om massakern på armenier 1915–1916

Monika Edgren

Denna artikel handlar om sexuellt våld mot kvinnor i vittnesberättelser om massakern på armenier 1915–1916.¹ Artikeln handlar inte om våldet i sig eller om människors lidande. Det har andra skrivit om – även om det, som Rubina Peroomian framhåller, är alltför lite utforskat.² Den skall i stället ge ett bidrag till kunskap om villkoren för berättande om sexuellt våld i ett feministiskt perspektiv, med vilket jag här avser ett kritiskt förhållningssätt till hur våldet representeras, vilka röster som hörs, vilka som inte hörs och vilka maktstrukturer som styr berättandet. Att på detta sätt skriva om berättandet om våldet kan vara svårt inför vittnesbörd om det ohyggliga lidande som skildras i källmaterialet. En distansering från det faktiska våldet är likväl nödvändig för att kunna analysera berättandet. Ett sådant kritiskt perspektiv till vittnesberättelserna innebär inte ett förringande av det som skedde, utan innebär snarare en möjlighet till att ytterligare förstå de maktförhållanden som styr berättandet och våldsutövningen, vilket även innebär att ett könsdikotomiserat tänkande utmanas.

Det sexuella våldet och kvinnors lidande har i väldigt liten utsträckning uppmärksamrats av folkmordsforskarna, menar Peroomian i en artikel om Turkiets massaker på armenier under första världskriget. Hon framhåller att detta är anmärkningsvärt med tanke på att kvinnorna var mest sårbara och emotionellt mest utsatta. Det var också de som tog hand om spillrorna och

vingades ”face particularly tragic choices, to throw themselves down cliffs, to surrender to the raging waters of Euphrates, or to live the life of a concubine in a Turkish or Kurdish harem”, skriver hon.³ Huruvida kvinnor led mer än män är en komplicerad fråga som inte diskuteras här men däremot kan sägas att våldet mot kvinnor och flickor var delvis av ett helt annat slag än våld mot män. Forskningen har lyckligtvis så smått börjat synliggöra det könsspecifika våld som ibland benämns *gendercide*.⁴ I första hand gäller detta sexuellt våld mot kvinnor. Senare tids forskning har visat att även män utsätts för sexuellt våld i krig och framhållit betydelsen av intersektionella analyser för att peka ut de skilda maktordningar kring maskulinitet, ras, nation och sexualitet som är i spel.⁵ Den kunskap som finns om det sexuella våldet i massakern på armenier rör dock kvinnor och flickor och det är även fokus för denna studie som knyter an till ett intersektionellt perspektiv.

En orsak bland flera till att det könsspecifika våldet, i första hand mot kvinnor, alltför litet har uppmärksamats och problematiserats av folkmordsforskare, är att det är ”folkets” lidande som stått i centrum för analyserna. Begreppet folk har förvisso en kritisk potential i analyser av makt, men det är också nationalismens begrepp, som i det här sammanhanget kan dölja att våld exekveras på olika sätt, har många ansikten och att erfarenheter därför också är mångfasetterade. Utmärkande för nationalismen är att det är fråga om en överordnad berättelse om gruppstillhörighet som döljer inbördes maktojämlikhet.⁶ Jag anknyter till Sabine Sielke som menar att uppmärksammande av sexuellt våld utan problematisering av den överordnade ramen kan innebära att man reproducerar den konflikt som våldet var en konsekvens av.⁷

Det sexuella våldet tolkas i forskningen ofta som en central strategi i framför allt de krig där föreställningar om folk och etnisk särart är navet. Våldet riktas mot kvinnor vars kroppar antas förvalta ett folks ära och genetiska reproduktion.⁸ Enligt Katharine Derderian, som analyserat en kombination av ögonvittnesberättelser och intervjuer med överlevare från massakern på armenierna, skedde många våldtäkter på kvinnor och flickor i offentlighet och inför ögonen på anhöriga. Misshandeln av gravida kvinnor och, som en följd därav, aborterade foster kan tolkas som angrepp på armeniernas sociala och biologiska reproduktion. Men det turkiska våldet mot kvinnor hade också andra dimensioner som visar att kvinnors kroppar som lokus för etnisk reproduktion är ett betydligt mer komplext fenomen som kräver kontextualisering. I de lokala föreställningarna om kön och traditioner var det bara män som förde etniskt arv vidare medan barn och kvinnor kunde assimileras i ett annat folk, enligt Derderian. Hon framhåller att armeniska kvinnor och flickor togs till sexslaveri och till tvångsgifte med turkar, trots att det fanns ett förbud mot tvångsgiften. Förbudet var ett eko av den könsneutrala nationalism som företrädades av den turkiska regeringen, menar hon.⁹

Det sexuella våldets innebörder för de berörda parterna är, liksom våldets berättelser, historiskt föränderliga. Berättandet om våldet, om våldsoffer och förövare, styrs av de verktyg och repertoarer som är tillgängliga och görs tillgängliga, liksom av historiska diskurser. Att acceptera en beskrivning av mänskligt lidande utan kunskap om berättandets villkor kan innebära att våldet förblir ohört om man inte förstår vad berättelsen syftar till, är uppmärksam på vem som talar och vad som är möjligt att tala om. Det är också viktigt att vara klar över att våldtäkter har olika innebörder i olika kontexter, liksom för olika offer. Dubrovka Zarkov har hävdat att män som våldtogs av andra män i det forna Jugoslavien upphörde att vara män i just denna kontext, genom att de homosexualiserades och feminiserades, medan de män som våldtog ikläddes tecken på den adekvata nationella maskuliniteten. Kvinnor däremot, menar Zarkov, upphör inte att betraktas som riktiga kvinnor efter en heterosexuell våldtäkt eftersom de redan är definierade som våldtäktsbara.¹⁰ Innebörder av sexuellt våld varierar i tid och rum. Vi bör vara uppmärksamma bland annat på hur skamdiskurser opererar socialt och politiskt och strukturerar upplevelser av sexuellt våld samt bidrar till att beköna subjektiviteter, dvs. känslan av ett själv.

De samtida vittnesberättelser som ligger till grund för denna artikel kommer från en så kallad blåbok. Källan, som presenteras längre fram, innehåller vittnesberättelser om massakern, bland annat om det sexuella våldet. Jag urskiljer flera aspekter i källan. Den första aspekten rör det uttalade syftet med att samla in vittnesberättelser och rama in dem för en publik; det vill säga källans funktion. Den andra aspekten rör vittnesberättelsernas tillkomst och den tredje aspekten rör hur händelserna berättats. Vem har berättat? Vad har varit möjligt och vad har varit omöjligt att tala om? Vilka maktdimensioner kan urskiljas och vilka diskurser styr berättandet och mottagandet? Jag kommer att beröra den första aspekten genom en diskussion kring källans funktion och tendens. Denna är tillsammans med den tredje aspekten de som intresserar mig mest. Det är alltså fråga om en läsning av vad som gjorts av tillgängliga data, hur våldets händelser lyfts fram, valts ut och tolkats. Min analys bygger dels på kritiska studier av vem som kan tala för vem och vems röst som hörs, dels på feministisk teori om sexuellt våld. Dessa utgångspunkter diskuteras efterhand.

Rapportering om sexuellt våld i krig

Medierapportering om krigsvåld är vardagsmat i dag. Det gäller även det sexuella våldet, inte minst sedan Maggie O'Kanes rapportering i *The Guardian* (1992) om nitton våldtäktsläger i Bosnien fick det internationella samfundet att agera.¹¹ Krigsrapporteringens tendenser till demonisering med syftet att

skapa ett etniskt/nationellt ”vi och dem” har övervägt i rapporteringarna. Gordon Stables menar att berättelserna om massvåldtäkter på Balkan kulturaliserades genom att förövarna tillskrevs förmoderna identiteter, dvs. de ansågs höra hemma i en icke västerländsk kontext. Han tillägger att de amerikanska våldtäktsförövarna i kriget i Vietnam däremot representerades som störda individer.¹²

Medierapportering om sexuellt våld är dock ingen ny företeelse. Redan under det amerikanska inbördeskriget, och kanske ännu längre tillbaka, publicerades berättelser om våldtäkter i nyhetsblad, almanackor och pamfletter, med syftet att bidra till krigspropagandan. Men detta var berättelser avsedda för män som handlade om mäns våld mot kvinnor. Det sexuella våldet representerades enbart som en kränkning av män. Det är alltså fråga om en patriarkal struktur där män äger kvinnor, vars ära de således inte förmådde beskydda. Kvinnors erfarenheter av sexuellt våld var otänkbara som offentliga nyheter. Den revolutionära retoriken ersatte

Womens' experiences of their own bodies with men's experiences of witnessing the victimization of women [...]. Rape resonated as a means to disgrace and dismiss the British imperial system by transforming individual bodies into attacks on the American body politic.¹³

Publicerade berättelser om sexuellt våld i krig hade viktiga effekter. Förutom att de spred skräck skapades också nationella och könade identiteter genom representation av kvinnor som oskyldiga och rena. Sextio år senare, i en annan del av världen, var berättelser om kvinnors erfarenheter av sexuellt våld i krig däremot möjliga att representera, enligt Louise Ryan som studerat representationer av sexuella övergrepp av den brittiska kolonialmaktens soldater mot kvinnor i kriget mot Irland 1919–21. Även om det var mycket svårt för kvinnor att berätta om sexuella övergrepp finns det i denna kontext vittnesmål från kvinnors erfarenheter, dock utan några detaljerade skildringar. Ryan ställer sig kritisk till påståenden om att våldtäkterna inte blev allmänt kända genom publiceringar och att de därför inte utgjorde vapen i kriget. Hon tillbakavisar dessa påståenden och menar att *The Irish Bulletin* refererade ”to widespread rape and the growing fear of rape”. Både det faktiska våldet och berättelser om våld hade effekten att passivisera kvinnor, hävdar Ryan.¹⁴

Det är således ingen nyhet med medierapportering om sexuellt våld. Långt tillbaka i historien har det faktiska våldet, liksom representationerna i medier, tjänat syftet att skapa opinion och markera vi och dem, liksom att skapa könsåtskillnad. Den viktiga skillnaden över tid är att medan kvinnors egna erfarenheter av sexuellt våld inte kunde publiceras i äldre tid blev det, som framgått ovan av Ryans studie, möjligt kring 1920-talet, dock med ute-

lämnande av detaljer, vilket fortfarande gällde fram till 1980-talet då reellt sexuellt våld blev förstasidesnyheter med detaljerade skildringar. Det är tänkvärt att förändringen under 1980-talet i västvärlden sammanfaller med den andra vågens feministiska samtal om våld mot kvinnor och kravet på tudelningen mellan offer och förövare.

Feministisk forskning om sexuellt våld i krig och konflikter

I dag är vi vana vid rapportering om sexuellt våld i krig och konflikter, men förekomsten av sexuellt våld i krig är självfallet ingen nyhet.¹⁵ Våldshändelsernas berättelser och tystnader, liksom upplevelser av våld, varierar historiskt och kulturellt. Ett skakande exempel som demonstrerar detta är Jan Ruff-O'Hernes berättelse om sina upplevelser. Det tog henne 50 år innan hon kunde berätta om tre fasansfulla år som sexslav åt den japanska arméns soldater, med början 1942 då Japan invaderade Indonesien. Skamkänslan som förföljt henne kunde hon lämna bakom sig när hon framfört sin berättelse, vilket också gjorde det möjligt för henne att ändra fokus och förstå strukturella relationer kring maskulinitet och krig.¹⁶

Synen på offer och förövare förändrades i västvärlden under 1970-talet, inte minst genom publiceringen av Susanne Brownmillers bok *Against Our Will* (1975). Brownmiller pekade ut alla män som redo för våldtäkt och alla kvinnor som försvarslösa inför våld. Hennes banbrytande bok förde med sig krav på en klar åtskillnad mellan offer och förövare och gav kvinnor tillgång till berättelseverktyg som skulle befria dem från skam och från att skuldbelägga sig själva för sexuella övergrepp. Denna idé kan inte sägas ha förverkligats men offrets syn på sig själv förändrades likväl i medieberättelserna. Offren talade nu om sig själva som utsatta personer i termer av trauma och syndrom.¹⁷ Fokus var på offrets personliga upplevelser. Kön förstods i såväl essentiella som universella termer: subjektivitet som kvinna och man sågs som grundläggande och kvinnliga erfarenheter sågs således som lika över tid och rum. Här är inte platsen att redogöra för alla de kritiska synpunkter som kom från olika håll, inte minst från svarta feminister som ställde sig kritiska till "systerskapstanken" hos Brownmiller.

En poststrukturalistisk feministisk intervention i detta sammanhang riktar uppmärksamheten mot erfarenheter av språkets begränsningar för möjligheten att tala om och tolka upplevelser. Berättelser är inte neutrala, de gör något med vår förståelse och upplevelse av våld. Denna kritik fördes fram redan i början av 1990-talet i USA. Som Sharon Marcus hävdade är till exempel berättelserna om den skamkänsla som följt våldtäktsoffer en fråga om kulturell och ideologisk produktion som bidrar till att feminisera kvinnor. Man måste därför granska hur språket positionerar kvinnor och män som

könade subjekt med specifika innebörder. Marcus är kritisk till Brownmillers tes som kan sägas innebära ståndpunkten att "men rape because their penises possess the objective capacity to be weapons, tools, and instruments of torture". Hon menar i stället att

rape exists because our experience and deployment of our bodies is the effect of interpretations, representation, and fantasies which often position us in ways amenable to the realization of the rape script: as paralyzed, as incapable of physical violence, as fearful.¹⁸

I Marcus teoretiska ståndpunkt betonas att kroppar görs genom representationer och fantasier. Vi är inte lika med våra benämningar och män våldtar inte därför att deras penisar är möjliga tortyrinstrument. Hon framhåller också betydelsen av ett historiskt perspektiv i analyser av såväl kroppars innebörd som det sexuella våldet och dess berättelser.

På senare tid har tudelningen mellan offer och förövare ifrågasatts, dels för att offerrollen är problematisk, dels för att tudelningen förhindrar kritiska analyser på en strukturell nivå.¹⁹ När det gäller sexuellt våld i krig finns det ett perspektiv som talar om att soldater våldtar för att socialiseras in i den militära gemenskapen och för att separeras från civilbefolkningen. Dessa män, ofta unga, är därför också offer genom att de brutaliseras.²⁰ Enligt ett annat perspektiv hindrar tudelningen oss från att se att även kvinnor är förövare och att även män och pojkar utsätts för sexuellt våld.²¹ Ett tredje, som handlar om berättelser om erfarenheter av sexuellt våld i koncentrationslägren och i judiska så kallade ghetton under andra världskriget, låter oss förstå hur sexuellt våld har tystats av hegemoniska berättelser. Förintelsen har inte tillåtit någon splittring av erfarenheter. Vilka som är vi och vilka som är de måste stå klart för att inte nazisternas brott skall relativiseras. Det har därför varit omöjligt att tala om sexuellt våld utfört av judiska män mot judiska kvinnor.²² Likaså har befrielsearméernas övergrepp på tyska kvinnor tystats av behovet av att upprätthålla tudelningen mellan offer och förövare. Om detta vittnar bland annat en dagboksskildring från Berlin strax före nazisternas kapitulation. En kvinna i Berlin skrev dagbok om sina upplevelser i en skövlad och laglös stad där våldtäkter hörde till vardagen. Dagboken trycktes första gången 1952 men föll sedan i glömska för att åter tryckas på tyska 2003.²³

En fjärde perspektiv handlar om att förstå tystnader. Eftersom rättssystemet kräver en entydighet i vem som är offer och vem som är förövare måste offret tala och bevisa sig vara utan skuld. Men att det föreställas offret i stället väljer tystnad kan ha flera förklaringar och bland annat vara uttryck för motstånd mot att framställa sig som offer för att inte tjäna andras intressen, vilket visas i analyser från bland annat den sydafrikanska sanningskommissionen,

TRC. Uppmaningen att berätta om upplevelser under apartheid syftade till att hela landet, inte till att hjälpa våldtäktsoffren som därför valde tystnaden.²⁴

Flera av de nämnda aspekterna kommer att belysas i denna artikel. Jag kommer särskilt att diskutera det problematiska med hegemoniska berättelser i förhållande till vilka som positioneras som offer och att förstå tystnader.

I min läsning av vittnesberättelserna kommer jag dels att diskutera källkritik, dels att tolka berättelserna. Utgångspunkten för berättelseanalysen är en feministisk läsning som problematiserar den överordnade berättelsen om ett homogent offerskap och på vilket sätt den bidrar till att göra kön och till etnifiering. Objektivisering av kvinnors kroppar, skamdiskurser och tystnad är teman som strukturerar min analys.

Massakern och dess kontext

Jag redogör här i korthet för massakern och dess kontext utifrån folkmordsforskningen, där man lyft fram Östra Anatolien – mellan kaukasiska bergen, Svarta havet och Kaspiska havet i det dåvarande Turk-Osmanska riket – som en av första världskrigets blodiga skådeplatser. I området, som huvudsakligen beboddes av kurder, levde också många kristna: armenier, grekiska osmaner och syrianer.²⁵ Mellan 1915 och fram till krigsslutet dödades, enligt forskningen, nästan en miljon armenier, det vill säga hälften av den armeniska befolkningen.²⁶ David Gaunt framhåller i en bok att syrianernas öde var det samma som armeniernas, det vill säga att hälften dödades.²⁷ Om man inkluderar tidigare angrepp av det osmanska riket på armenierna alltsedan 1894 kan uppskattningsvis en och en halv miljon ha dött, enligt Rubin Peroomian.²⁸

Osmanska riket deltog på centralmakternas sida i första världskriget och befann sig vid tiden för krigets utbrott i ett tryckt ekonomiskt läge och hade redan förlorat nästan alla sina europeiska besittningar. Ungturkarna hade liksom armenierna blivit mer och mer nationalistiska. Armenierna hade vid krigsutbrottet anslutit sig till Turkiets fiende Ryssland, i hopp om att få skapa en egen stat, menar Derderian.

Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson skriver att den region som armenierna bebodde, mellan centralmakterna och ententen, gjorde området betydelsefullt för Turkiet och även för Ryssland. Den första sammanstötningen som ledde till deporteringar och massakrer utförda av turkar, med stöd av kurder, började i april 1915 i Van, nära ryska gränsen, och spred sig därifrån till övriga områden.²⁹ Peroomian framhåller att attacken mot armenierna genomgick flera faser. Den började med avvärpning av de armeniska män som tjänade i den turkiska armén. Nästa steg var att avvärpa och arresteras alla män, för att sedan döda dem och fördriva befolkningen. För varje fas ökade grymheterna, menar Peroomian med stöd av anteckningar förda

Armeniska flyktingar, Tauruspassus 1915–1917. Armin T. Wegner © Wallstein verlag, Tyskland. All rights reserved.

av den dåvarande amerikanske ambassadören i Turkiet, Morgenthau.³⁰ Morgenthaus skildring ingår i de berättelser om massakrer och deporteringar som skall analyseras i denna artikel.

Källan: blåboken

Blåbok kallas en bok med blått omslag som den brittiska regeringen gav ut, innehållande informationer och statistik inom olika områden och ämnen. Syftet med blåböcker var att sprida kunskap i politiska frågor för att ”för parlamentsledamöterna och opinionen underlätta bedömandet av förekommande ärenden”.³¹ Med blåböcker skulle händelser göras offentliga och de skulle mana till handling. Detta är således källans funktion och bakgrunden till att den existerar.

Den unge historikern Arnold Toynbee och politikern och diplomaten Lord James Bryce fick i februari 1916 den brittiska regeringens uppdrag att sammanställa bevis rörande ”recent events in Armenia”. Bokens syfte, enligt förordet, var att den var

presented primarily as a contribution to history, but partly also for the purpose of enabling the civilized nations of Europe to comprehend the problems which will arise at the end of this war, when it will become necessary to provide for the future government of what are now the Turkish dominions. The compilation has been made in the spirit proper to an historical enquiry, that is to say, nothing has been omitted which would throw light on the facts, whatever the political bearing of the accounts might be.³²

Bryce och Toynbee skriver att kompileringen har utförts i historieundersökningarnas anda och att inget har utelämnats som kan kasta ljus över fakta. En hel del dokument och ögonvittnesskildringar fanns vid tiden för kompileringen redan tillgängliga i form av tidningspublikationer i Tyskland och Amerika. Amerika som ännu inte var indraget i kriget hade också diplomater i Osmanska riket som rapporterade till Wilsonadministrationen. Rapporter anlände dit bland annat från prästen James Barton som var chef för ”The American Board of Commissioners for Foreign Mission”. Dessa publicerades i amerikanska departementspublikationer under loppet av 1915.³³ Mycket få berättelser är kommunicerade direkt till Bryce och Toynbee.

Rapporten från Toynbee och Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916*, som publicerades 1916, fick mycket kritik för tendentiös skildring av händelserna. Kritiken var inte oberättigad eftersom publikationen saknade referenser till skildringarna. Referenserna var emellertid uteslutna av hänsyn till informanternas säkerhet. Men samma år trycktes nyckeln till skildringarna med titeln *Key to Names of Persons and Places Withheld from Publication in the Original Edition of "Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce, Miscellaneous No. 37*. Den ocensurerade publikationen ligger till grund för denna analys av berättelserna om det sexuella våldet, dess offer och dess förövare.

Boken innehåller 150 dokument som härrör från många olika personer: amerikanska diplomater, besökare i flyktinglägret i Kaukasus där ca 170 000 flyktingar vistades, resenärer från olika länder, missionärer, armeniska flyktingar, sjuksköterskor i missionens tjänst,³⁴ lärare för flickskolor och tidigare boende i området. En stor del av berättelserna härrör från missionsstationer och kommer således från kristna informanter.³⁵ Några berättelser i blåboken härrör från samma personer, dvs. de bygger på urkällor. Vittnesberättelserna är insamlade fram till juli 1916. I boken är berättelserna om, som det kallas, ”recent events” huvudsakligen geografiskt ordnade, med början i staden Van i provinsen med samma namn och enligt forskningen ett huvudcentrum för det armeniska motståndet.³⁶

En av bokens berättelser från Van av en herr Y K Rushdouni talar om att Tysklands krigsförklaring mot Ryssland innebar att alla män mellan 21 och 45 år kallades under fanorna oavsett religion. Den gamla staden i Van var delad mellan turkar och armenier som inte hade något med varandra att göra, utom genom handel. De första veckorna var allt frid i relationen mellan centralmakten och armenierna, enligt denna berättelse, men sedan Turkiet gick in i kriget och sedan armenierna försett Ryssland med volontärer började orättfärdigheterna med stölder och konfiskeringar riktade mot armenier, varpå deras motstånd växte. Berättelsen talar också om hur turkar våldfört sig på armeniska kvinnor. Detta vittnesmål var publicerat i den armeniska tidskriften *Gotchnag* i New York.³⁷ Det sexuella våldet är ett återkommande tema i blåbokens insamlade material.

Om vittnesberättelser i blåboken

Vittnesberättelserna i blåboken har olika proveniens och är författade på olika språk. De som är skrivna på franska, tyska och italienska är översatta av den brittiske historikern Ara Sarafin och hans hustru. De som är skrivna på armeniska är översatta av en Mr Paelian.³⁸ Bryce och Toynbees källkritiska diskussioner tar fasta på att vittnesutsagorna skall vara neutrala och därför avgivna av respektabla och trovärdiga vittnen. De skriver att

[...] most of them, and nearly all of those who belong to neutral or belligerent countries, are persons entitled to confidence in respect of their character and standing [...].³⁹

Nästan alla berättelser kommer från ögonvittnen, menar de,

some of whom wrote it down themselves, while others gave it to persons who wrote it out at the time from the statements given to them orally. Nearly all of them were written immediately after the events described.⁴⁰

Bryce och Toynbee framhåller att bokens huvudfakta kommer från olika och oberoende källor, vilket berör det man inom källkritiken kallar beroendekriteriet. De ger några exempel på oberoende källor som vittnar om likadana händelser.⁴¹ Inom källkritiken har sådana källor hög trovärdighet. Men vad innebär det att vara vittne till en händelse? Vilka anspråk ligger i begreppet vittnesmål? Jag knyter an till Lisbeth Larssons problematisering av begreppet. Hon menar i anslutning till feministisk forskning att det är fråga om en intersubjektiv handling som kräver samarbete mellan talare och lyssnare, alltså mellan den som avger vittnesmålet och den som tar emot det. Lyssnaren måste vara villig att förstå och erkänna vittnesmålet som viktigt. Att tala och

att lyssna är därför en fråga om makt. Larsson citerar Horace Engdahl som frågar sig hur

a woman get a male audience to understand what her body has been subjected to in a culture that doesn't take seriously the human rights of women.⁴²

Denna fråga kan naturligtvis översättas till fler maktordningar än kön, till exempel ras och sexualitet.

Bryce och Toynbee diskuterar vittnesberättelser som historiska källor. De menar att blåbokens vittnesberättelser inte betyder att under ed tala sanning om en händelse i juridisk mening, utan i stället är det fråga om sanning med stöd i "historical evidence of the best kind". Det betyder att vittnen autentiserar fakta genom sin närvaro.⁴³ Sanningen menar de i detta fall valideras av vittnens personliga status. För att synliggöra vad vittnesmål betyder och vad de anses ha för värde i detta sammanhang kan kontrasteras mot feminismens förståelser av begreppet. Utgångspunkten hos Bryce och Toynbee är att den intersubjektiva handlingen att tala och lyssna är oproblematiserad så länge tälaren är en oförvitlig person. En kritisk hållning poängterar däremot att det krävs lyssnare som är beredda att förstå och inför vilka ett vittnesmål om sexuellt våld kan begripliggöras. Detta uttrycks av Susan J Brison på följande sätt och är en central ståndpunkt i analysen av mitt material. Hon säger att en berättelse är

a social interaction – actual or imagined or anticipated or remembered – in which what gets told is shaped by the (perceived) interests of the listeners, by what the listeners want to know and also by what they cannot or will not hear.⁴⁴

Frågan är således vem som kan tala och göra anspråk på att bli hörd och vad det innebär att berättelser om det sexuella våldet filtreras genom de så kallade respektablas röster?

Toynbees och Bryces syn på vittnens trovärdighet är precis den som feminismen vänt sig emot. Genom de insamlade vittnesberättelserna gör Toynbee och Bryce anspråk på sanning och autenticitet genom hänvisning till neutralitet och respektabilitet hos personer som var där och såg med egna ögon. Denna hållning speglar den patriarkala tilltron till berättarens oförvitlighet och därmed till berättelsens tillförlitlighet. Med detta anspråk är det kanske inte heller anmärkningsvärt att Bryce inte är återhållsam med sina egna utgångspunkter. I förordet skriver han att "such crimes are part of the long settled and often repeated policy of the Turkish rulers". Allt som hände under 1915 menar han är helt i linje med turkisk politik. Skillnaden mot tidigare är, enligt hans uppfattning, omfattningen av våldet och kvinnors särskilda lidande i den aktuella konflikten.⁴⁵ Det går inte att bortse från att

Bryce företräder en krigförande stat och att aversionen mot turkarna därför är begriplig men det är inte i första hand den internationella konflikten som strukturerar förordets berättelse utan en religiös/kulturell motsättning mellan kristna och muslimer. Detta blir tydligt då han fortsätter med att säga att det visserligen finns undantag bland muslimer men att "[t]he Moslem rabble is usually pitiless".⁴⁶ I inledningen till berättelserna från Erzeroum skriver utgivarna att Anatolien är en civiliserad del men i bergen bor "wild, independent tribes of Kiszil-Bashis and Kurds".⁴⁷ Den inledande och opinionsbildande skrivningen är uppbyggd kring motsatspar: kristna och civiliserade mot muslimer, skoningslös massa och vilda stammar. Orientalismen, det vill säga konstitueringen av västerlandet som en överlägsen civilisation enligt en diskurs om "öst" som dess motsats, var emellertid inte utmärkande för Bryce och Toynbee utan allmängods i Europa och delades även av missionärer verk-samma i detta område.⁴⁸

För mitt syfte måste man beakta källans funktion och tendenser, hur berättelserna har ramats in, liksom det är viktigt att vara uppmärksam på berättandet, på vilka röster som hörs, att reflektera över hur subjektivitet skapas och hur det sexuella våldet representeras. Detta är argument för att utveckla källkritiken och gärna med stöd i litteraturvetenskapens mer sofistikerade analysverktyg. Beroendekriteriet som återopas av Toynbee och Bryce är på många sätt rätt utvecklat i historikernas tillämpning av källkritik eftersom det i allmänhet inte tar hänsyn till de diskursiva villkoren för berättande.⁴⁹

Vittnesberättelser om det sexuella våldet

Objektivering av kvinnor och kulturalisering av den manliga fienden

En tredjedel av de 150 publicerade texterna i blåboken innehåller berättelser där våld mot kvinnor och flickor nämns. Det rör sig om uttryckligt sexuellt våld, antydningar om sexuellt våld och/eller att de blivit bortförda till svåra öden. Det framgår av ett stort antal berättelser att kvinnor och flickor blev bortförda, "distributed among the rabble", "carried off", "took her to Erzeroum and kept her in his home", "captured", "abducted", till ovissa och hemska öden; till tvångsgiften och harem och tvångsomvändelse till islam.⁵⁰ Det krävs ett par omläsningar för att bli klar över vem som berättar och med vilka sanningsanspråk. Här nedan presenteras och diskuteras exempel på berättelser som jag tolkar som återgivningar i andra eller tredje led av andras berättelser och rapporteringar från olika delar av det berörda området. Många berättelser härrör från personer som var på plats någonstans i det stora området, men när jag läser texterna framgår det att inte alla berättare personligen hade bevittnat allt de vittnade om. I kraft av sin tillskrivet oförvitliga person bar de ändå vittnesbörd och validerade andras berättelser. Dessa skildringar – som jag

alltså menar är återgivna i andra led – kunde vara uppbyggda på lite olika sätt. De som nämner sexuellt våld har en opersonlig berättarröst gemensamt och likaså ett personligt förhållningssätt till offren. De har också det gemensamt att de kvinnliga offren objektifieras.

En berättelse kommer från prästen Shedd vid den presbyterianska missionsstationen i Urmia, Azerbajdzjan. För den utländska missionsstyrelsen i USA berättade han att "Moslem villagers set to work robbing and looting, killing men and outraging the women". Mer än hundra kvinnor och flickor så unga som åtta och nio år drabbades och över tvåhundra flickor och kvinnor fördes bort för att tvingas anta den islamiska läran och giftas bort till muslimer. Alla klasser var representerade bland våldsvärkarna, enligt denna berättelse, så även perser av högre klass. Kurderna var, menade Shedd, "in their natural element". Shedd's berättelse saknar hänvisningar till källorna om våldet. Det är en berättelse från ett allvetande perspektiv och den förefaller redigerad. Den talar från flera olika platser och händelserna skrivs in ett krigshistoriskt sammanhang med början 1906 då turkarna ockuperade en bit land längs den persiska gränsen för att säkra truppflyttningar. Det sexuella våldet nämns inom ramen för en metaberättelse som syftar till att förankra massakerns uppkomst i en längre historia av förtryck och därmed förlägga krigsskulden hos turkar och kurder. Shedd är dock angelägen om att peka ut enskilda personer ur dessa grupper som hjälpsamma och goda.⁵¹

Det sexuella våldet i dessa berättelser är med några undantag stereotyp och opersonligt berättat och ger inga belägg för att vara byggt på självupplevda händelser eller händelser direkt kommunicerade till författaren av någon som upplevt dem. Exempelen är flera. En berättelse är från en Mr Paul Shimmon, som uppgavs vara student från Columbia University i New York, men som hade bott i Urmia, Azerbajdzjan, under de senaste fjorton åren. Han berättade i *Ararat*, en armenisk tidskrift utgiven i London i november 1915, om övergrepp som skett i många byar. Han talade särskilt om syrianer men menade att det även gällde armenier. Hans artikel syftade till att kalla på hjälp åt offren och det uppgavs i artikeln vart hjälpen kunde sändas. Om byn Gulpashan, från vilken det troligtvis kommit rapporter från missionsstationerna, skrev han att under natten till den 1 februari 1915 hade byn attackerats och att "the orgies committed on women and tender girls can be left only to the imagination". Det framgår inte att Shimmon själv skulle ha varit närvarande i dessa byar. Kanske var han närvarande i Gulpashan där han skrev att han kände alla invånarna. En källa uppgavs. Ledaren för de oberoende armeniska "tribes of Tiari, Tkhuma, etc., in Kurdistan, south of Van", Mar Shimun, hade skickat efter Shimmon för att han skulle tala "for him and his – to effect the escape of his people". Paul Shimmon inledde sin berättelse med vad som hände i Azerbajdzjan då ryssarna drog sig tillbaka och trygghet och säkerhet försvann med dem.⁵²

Ett annat exempel är en årsrapport från den medicinska avdelningen i Urmia, presenterad för den presbyterianska styrelsen för utländsk mission i USA. Här talas om att en av de hemskaste händelserna under 1915 var hur syrianska kvinnor och barn behandlats av turkar, kurder och lokala "Mohammedans". Nästan

all women and girls were outraged, and two little girls, aged eight and ten, died in the hands of Moslem villains. A mother said that not a woman or girl above twelve (and some younger) in the village of [...] escaped violation. This is the usual report from the villages. One man who exercised a great deal of authority in the northern part of Urmia plain, openly boasted of having ruined eleven Christian girls, two of them under seven years of age, and he is now permitted to return to his home in peace and no questions are asked.⁵³

Det framgår av citatet att informationerna rör sig om rapporter från byarna. En rapport om distribution av fattighjälp till syrianer och armenier i Urmia ger liknande information: "They were in terror about going back to their villages; they feared their Moslem neighbours, who had spoiled them of their property, outraged their wives and daughters."⁵⁴ Genom att kvinnor och barn objektifieras i vittnesberättelsen blir de verkliga offren de armeniska och syrianska männen.

En präst, Mr Labaree vid den amerikanska missionsstationen i Tabriz, som fått informationer bland annat från Dr Shedd (som från Urmia själv ansvarade för en vittnesberättelse i boken), nämner i förbigående i sin berättelse att kvinnor och flickor fördes bort "to a life worse than death".⁵⁵ Hans berättelse är strukturerad av ett evolutionärt historiskt perspektiv där Amerika står för framtiden och det osmanska riket för dåtiden. Han antar att "we of America are the only ones that can be relied upon to come to the assistance of this old historic people [...]".⁵⁶ Prästen skickar ett antal brev till den utländska missionen för den presbyterianska kyrkan i USA, varav ett adresserat till hans mor, skrivet från en position bakom den ryska fronten i Tabriz. Han uppger att han har fått rapporter om kurder som massakrerar syrianer och armenier i Urmia med särdeles grymhet och att "women and girls were treated barbarously".⁵⁷ En annan präst, Mr Jessup, på samma station som den förut nämnde Mr Labaree och som med denne delat rapporter bland annat från Urmia, rapporterar till USA om den panik som uppstod i Azerbajdzjan då de ryska trupperna drog sig tillbaka och armenierna utlämnades till "a hord of undisciplined Kurds". Från sin position i Tabriz får han underrättelser via brev från Urmia vilka han för vidare till USA: "Men who went through the experience tell us that [...]" Hans underrättelser bygger också på brev som berättar om att kvinnor och barn förts iväg. Han har också hört om en by där

”men were seized, taken outside and butchered, and then the soldiers returned to outrage the women and girls, not even little children being spared”.⁵⁸

I en av berättelserna används begreppet ”rape” av en för läsarna okänd berättare. Personen, presenterad som ”Armenian inhabitant”, beskriver deporteringarna från Cilicia och skriver i ett brev daterat i maj 1915 (adresserat till The American Committee for Armenian and Syrian relief) att turkarna är i ett

perfect delirium. It is impossible to describe the horrors suffered by the deported Armenians. Violation, conversion and the rape of women and girls are ordinary and daily facts.⁵⁹

Det framgår att den okände personen befinner sig i Cilicia där han/hon observerar deporterade människor som kommer från Zeitoun. Men det är inte belagt via brevet att personen ifråga har varit ögonvittne till våldtäkterna. En annan typ av vittnesberättelse återgiven i andra led, visar hur berättelser förs vidare. I skildringen, som handlar om sexuellt våld, talas om en flicka som blivit ”handed round to ten officers after the murder of her husband and his mother, to be their sport”. Kvinnan skall ha förmedlat sina upplevelser till prästen Stapleton i Erzeroum som intervjuas av prästen Buxton i denna vittnesberättelse.⁶⁰

En berättelse i denna kategori av vittnesskildringar återgivna i andra led avviker från mönstret om den opersonliga rapporteringen om sexuellt våld och objektifieringen av kvinnor. Den härrör från en kvinna, deporterad från Moush och berättas av en man, Mr Vartkes från Moush. Han inleder med ”today I heard a terrible story”. Kvinnan hade delgett honom informationen att hans mor och systrar antingen hade dödats eller drunknat. Hans vittnesberättelse var publicerad i en armenisk tidskrift. Enligt mannen hade kvinnan från Moush berättat om egna upplevelser från deporteringarna, om hur äldre och svaga kvinnor som inte kunde gå dödades. Han återger berättelsen i första person:

This is what she told us: [...] There were about one hundred Kurdish guards over us, and our lives depended on their pleasure. It was a very common thing for them to rape our girls in our presence. Very often they violated eight or ten-year-old girls, and as a consequence many would be unable to walk, and were shot. [...] When a Kurd fancied a girl, nothing would prevent him from taking her.⁶¹

Kvinnan lyckades undkomma genom att hoppa i floden och nå Eufrats motsatta strand. Några dagar senare dödades hon emellertid av patrullerande kurder.⁶² Ytterligare en kvinna berättar för den amerikanska hjälpkommittén

om en självupplevd händelse då hon bevittnade våldtäkter. Detta var en välbeställd kvinna som i sitt hus hyste den ottomanske kommandanten som rått henne att stanna i huset, men hon hade velat dela the "fate of [her] people". Hennes värsta upplevelse var vid Eufrats strand där "the brigands were doing all sorts of awful deeds to the women and girls that were with us, whose cries went up to heaven". Hon berättar också om hur sex förklädda män avslöjats och skjutits. Gendarmerna hade lyft på slöjorna.⁶³

Särskilt Mr Vartkes berättelse skiljer sig från övriga i denna genre av återberättande i andra eller tredje led. Han ger röst åt en kvinnas upplevelser även om hon inte är namngiven. Kvinnan har talat direkt till författaren, en lyssnare som till följd av sina personliga erfarenheter gjort sig tillgänglig för offrets personliga berättelser. Det framgår dock inte av berättelsen om kvinnan från Moush själv var utsatt för sexuellt våld. Förmedlingen av det personliga mötet med det sexuella krigsväldet överskuggar här berättelsen om ett folks lidande, även om detta också är en ram för berättelsen. I övriga berättelser är syftet att summera och lägga samman informationer till en helhet som skall uppmärksamma omvärlden på det avskyvärda våld som den armeniska och den syrianska befolkningen utsattes för. En del vittnesberättelser inkluderar syrianers lidande vilket blåbokens titel och inramning negligerat.

I de ovan relaterade berättelserna, utom de sistnämnda, som bygger på insamlade och vidareförmedlade uppgifter, konstrueras vad Liz Stanley skulle kalla "personae". Med det menar hon att det inte handlar om konkreta människor utan företrädare för grupper som genom beskrivningar antar stereotypa skepnader som i sin tur påverkar verkliga människors liv. Stanley kallar figurerna "Audit selves", artefakter av informationssamlade.⁶⁴ Syftet är inte att ge röst åt de utsatta kvinnorna och barnen, utan att ge röst åt det armeniska folket vars samstämmiga röst stärks av berättelser om dess värlösa medlemmars lidande.

Den sexuella terrorn var del i krigföringen men tjänade även ett speciellt syfte i blåbokens insamlade berättelser; att väcka läsarna till insikt om fiendens kultur, karaktär och moral. En källkritisk läsning visar att antalet skilda berättelser om övergrepp inte har den omfattning som antalet berättade rapporter i blåboken ger vid handen, eftersom en hel del handlar om återgivning av andras berättelser och händelser man hört talas om. Mängden berättelser med betoning på att flickor och barn var offer för våldet syftar till att demonisera och kulturalisera den muslimske fienden. Eftersom syftet med berättelserna är att underrätta omvärlden om ett folks lidande, i synnerhet dess kvinnors, döljs också offrens motstånd vilket innebär att de representeras utan agent-skap.⁶⁵ Berättelserna återskapar därmed också den könssyn som gör kvinnor våldtäktsbara, det vill säga att kvinnor representeras som värlösa offer. Detta berättande underordnar och passiviserar kvinnor.

Samtidigt som vi här tar del av berättelser som upplyser om det köns-specifika våldet i krig och människors lidande får vi också kunskap om hur berättelser formas utifrån ett annat syfte; att positionera fienden som hörande till en förfluten tid, omodern och mindervärdig och inte minst som bärare av en annan sorts maskulina egenskaper.⁶⁶ I denna diskurs vävd kring religion och civilisationsnivå homogeniseras fienden. Brutaliseringen av soldaterna som ingick i träningen av den osmanska armén, enligt Bjørnlund⁶⁷ – ett fenomen som sannolikt inte var begränsat till den osmanska armén – får i dessa berättelser ge vika för förklaringar som rör moral och civilisation. Att ge sig på icke stridande, som barn, krävde ett särskilt mått av brutalitet, men i berättelserna handlar detta om inneboende egenskaper vilket osynliggör strukturella relationer där förövarna också i viss mening kan ses som offer genom att deras mänsklighet deformeras.

Skamdiskurser i vittnesberättelser

I det följande skall jag fortsätta att analysera berättelser om det sexuella våldet, med fokus på hur offren och förövarna representeras och särskilt vilken betydelse skamdiskurser har i berättelserna.

De vanligaste begreppen som används för att tala om sexuella övergrepp på kvinnor och flickor är *violated*, *outraged*, *dishonoured* och i några enstaka fall används begreppet *rape*.⁶⁸ Eftersom de översatta texterna bär samma översättarsignatur utgår jag från att dessa distinktioner finns i originaltexterna, men ordens valörer är svåra att slå fast och likaså är det svårt att veta valörerna i det svenska språket. *Outrage* översätts i en engelsk-svensk ordbok från 1928 med "våldföra sig på", "kränka", "försynda sig mot".⁶⁹ *Dishonour* översätts i ordboken med "vanära", "skam", "skymf", "ärelös".⁷⁰ Det sistnämnda begreppet anspelar på det kvinnliga könets koppling till sexuell ärbarhet. Skam är, säger Sandra Lee Bartky, kvinnors öde i samhällen som bygger på könsskillnad. Skam är en smärtsam upplevelse av självet, en känsla av mindervärdighet. Men skamkänsla kräver intersubjektivitet; att man identifierar sig med värderingarna hos dem vars blick fäster skammen på mig, menar Bartky. Skuld däremot är fråga om handlingar, att man har gjort något fel.⁷¹ Skammen sätter sig i kroppen och får offret att känna sig medskyldig till det som drabbat henne. Det innebär att den som har blivit utsatt för sexuellt våld har blivit vanärad och inte kan göra anspråk på den ärbaras status. Det är en diskurs om kön som (re)producerar könsåtskillnad och kvinnlig underordning.⁷² Denna diskurs är väl synlig i vittnesberättelserna om massakrerna och kombineras med en avhumanisering av muslimska män som representeras som drivna av instinkter; de var "more cruel than beasts" och "wild beasts", enligt en professor och missionär som kom från staden Marsovan och vars brev kommunicerades

via den amerikanska kommittén. Samma yttrande föll av en armenisk läkare, enligt en intervju utförd av en Mr Henry Barby, publicerad i *Le Journal*, Paria, i juli 1916.⁷³ Att likna de muslimska männen vid djur inordnar dem i en särskild etnisk grupp som utmärks av en monstruös maskulinitet.

Det finns flera förklaringar inom forskningen till att män våldtar i krig. En orsak antas vara viljan att skapa och upprätthålla vertikal lojalitet och gruppkänsla bland förövarna.⁷⁴ Men som Matthias Bjørnlund framhåller i sitt arbete om det sexuella våldet mot armeniska kvinnor måste förklaringarna till hur vanliga män blir brutala våldtäktsmän historiseras och kontextualiseras.⁷⁵ Det vill jag understryka och samtidigt framhålla att det sexuella våldet och dess särskilda uttrycksformer inte helt och hållet kan förstås utifrån brutalisering av maskuliniteter. Det måste också förstås mot bakgrund av könsdiskurserna och särskilt hur skam opererar som medel för kränkning av fienden i den aktuella historiska kontexten. I berättelserna reproduceras en skamdiskurs som bidrar till att upprätthålla könsåtskillnad.

Flickor i denna kontext uppmanades att täcka sina ansikten i mötet med fienden. Deras "faces might not be exposed to the gaze of drivers and gendarms".⁷⁶ Uppmaningen syftade till att skydda dem men den måste också ses i ett dubbelt perspektiv. Att inte dölja sitt ansikte kan ha tolkats som skamlöst. Som framgår framhålls också ofta att de vackra var mest begärliga. "The Brigands took all the good-looking women and carried them off on their horses", berättar en bortförd armenisk kvinna. Hon själv och hennes dotter hade för att rädda sig lovat att bli muslimer och de hade tilldelats muslimska namn.⁷⁷ Några få berättelser har namngivna personer men synen på kvinnan som begärlig, värnlös och utan förmåga till handling och motstånd är trots detta lika uttalad. En vittnesberättelse kommer från en kvinna som var föreståndare för den amerikanska skolan för "Modern Girls at Urmia". Hon berättar i dagboksanteckningar från 9 januari – 3 juni 1915 om bland annat en flicka, Sherin, och hennes syster Lucy. De hade varit flyktingar på missionsstationen men återvänt till sina hem trots att de varit mycket rädda för såväl sina muslimska grannar som för turkiska vakter som sänts för att skydda byn. Kurder hade omringat byn och den femtonåriga söta flickan Sherin hade blivit "dragged away by a Kurd". Sherin

was imploring Lucy to save her, but Lucy was helpless. When she was telling me this with tears and sobs, she said: Every night, when I try to sleep I hear her entreaties, 'Oh, Lucy, I'll be your sacrifice. Save me Lucy!' I called to her 'Pull your head-kerchief over your own face; don't look into their faces.' She tried to conceal her face and daubed it with mud, but she has such beautiful dark eyes and rosy cheeks! The Kurds grabbed the young women and girls, peering into their faces, till each one found a pretty one for himself, then dragged her away.⁷⁸

Vittnesmålet förmåler att Lucy ropade till Sherin med vädjan att hon skulle dölja sitt ansikte och inte se förövarna i ögonen. Citatet låter förstå att skönhet är en egenskap som förför och därför måste döljas. Den förklaring som här ges till övergrepp på kvinnor har mindre att göra med förödmjukande av ett folk och kränkning av dess genetiska reproduktion och mer att göra med mäns kuvande av kvinnor, byggt på fantasier om begär till skönhet och jungfrudom. Denna berättelse demonstrerar också hur kvinnor projicerade skam på andra kvinnor som en överlevnadsstrategi. Berättelsen bidrar därför till att legitimera en skamdiskurs. Genom en lärprocess identifierar sig flickorna med de värderingar som tillhörde dem vars blick hade makt att göra kvinnor skamlösa. Även om skam relaterad till sexualitet är en patriarkal maktstruktur som villkorar kvinnors ställning i gruppen så är det också en känsla som i vissa historiska kontexter sitter särskilt djupt i kvinnors kroppar. Elspeth Probyn menar att

a collective history of being shamed will affect the scripted responses to shame of individuals within the shamed group. The public circulation of specific scripts about shame makes it easier for individuals to catch shame.⁷⁹

Man kan tala om att ett särskilt skam-skript synliggörs i denna kontext där berättelser bygger på en könad skamdiskurs. Den utförliga dagboksberättelsen är också ett exempel på att det patriarkala språket för att tala om det sexuella våldet inte skilde sig mellan kvinnliga och manliga berättare. Men denna berättelse är ändå speciell genom att personer och personligt lidande förs fram i all sin förtvivlan och kanske just därför är skamdiskursen än tydligare bekräftad. Berättaren är ett inkännande vittne som vill förmedla offrets fasa.⁸⁰ Men rösten utmanar inte objektifieringen av kvinnor. Som Shoshan Felman uttrycker det är inte "den berättelse vi berättar, [...] berättad med våra egna röster" om man är tränad att se sig själv "som objekt och att vara positionerad som den andra, främmande för oss själva" (min övers.). Felman talar här om kvinnor men hon menar inte "oss kvinnor", utan snarare alla vars röst blivit främmandegjord för dem själva som subjekt.⁸¹ Generellt kan man säga att det då är särskilt viktigt att lyssna fram alternativa uttryck för motstånd och att motstånd i en mening kan vara uttryck för underordning i en annan mening. För, som Lisbeth Larsson hävdar, riskerar Felmans teori att likna det patriarkala samhället vid ett fängelse.⁸²

Enligt Derderian var det armeniska samhället patriarkalt uppbyggt i såväl informell som formell mening. Till följd av den europeiska och amerikanska missionen hade en hel del armeniska kvinnor fått viss skolgång. Men kvinnornas rörelsefrihet var kringskuren – dock i mindre grad än de muslimska kvinnornas – och det var stor skillnad mellan stad och landsbygd, menar hon.⁸³

Derderian framhåller dock att i Turkiet hade kvinnornas situation förbättrats och hon påpekar att den turkiska staten tidigare gjort mycket för att skapa bättre livsvillkor för kvinnor i såväl lagstiftning som i fråga om möjligheter till utbildning. Flera kvinnoorganisationer hade också vuxit fram. Regimen hade stöttat kvinnor och var för en utveckling av nationell enhet utan köns-differentiering, enligt Derderian.⁸⁴ Matthias Bjørnlund skriver att armeniska bondkvinnor bar slöja.⁸⁵ På ett sätt kan man se beslöjningen (head-kerchief) som ett motstånd mot den manliga blicken men samtidigt måste man också se den som en anpassning till en patriarkal struktur.

Även kvinnliga utländska berättare uttrycker sig genom det patriarkala språkbruk som inordnar kvinnor i en social struktur som beroende subjekt. Det visar till exempel en berättelse av Mary Briggs som tidigare bott i Harpout. Hon rapporterade till den amerikanska hjälpkommittén om en konvoj som lämnade Harpout och om dess vidare öden. Bryce och Toynbee skriver att Briggs antagligen var med i konvojen,⁸⁶ men det är nog mer troligt att hon hört berättas om människornas öden. Argument för detta antagande menar jag är att hon skriver om deltagarna i konvojen utan att skriva in sig själv. Hon skriver till exempel att på den femtonde dagen "they were again toiling on their way" och "they started again on the seventeenth day" och "on the twenty-fifth day they reached [...]". På fyrtionde dagen "they saw the bodies [...]". Briggs berättar om övergreppen på "armeniernas kvinnor". Berättelsen positionerar kvinnor i ett kulturellt och socialt sammanhang som tillhöriga; de hörde till ett folk och de hörde till män. Hon berättar att på tredje dagen började "the Arabs and Kurds [...] carry off the women and girls. [...] The Policemen given to them for their protection incited the half savage-tribes of the mountains to attack them in order to rob, kill and violate their women or else carry them away, and they themselves many times violated the women openly". En kurdisk Bey attackerade konvojen och tog fem av de sötaste flickorna "and a few sisters of Grace from Shivas. At night some more girls were stolen, but they were returned after being violated". Resan fortsatte och likaså övergreppen men när kvinnorna kom nakna till en arabisk by gav araberna dem kläder att täcka sig med, enligt Briggs.⁸⁷

Skönhet, ungdom och jungfrudom är, enligt många berättelser, de egenskaper som våldsverkarna ser som begärliga hos kvinnorna. Denna triad är intressant därför att den uttrycker en föreställning om mäns sexuella fantasier men också demoniserar viss maskulinitet. Två danska rödakorssystrar berättar för en schweizisk gentleman att de under sin mission i Erzeroum hade talat med en gendarm den 17 juni som berättade för dem om hur en flyktingkonvoj från Baibourts hade överfallits. I varje by hade kvinnor blivit "violated: how he himself had desired to take a girl, but had been told that already she was no longer a maid".⁸⁸ Att döma av sjuksköterskornas återgivning av berätt-

telsen och av andra berättelser som talar om unga och vackra flickor är det uppenbart att ”jungfrur” var en meningsskapande beteckning i denna kontext.

I en av de få berättelserna som kommunicerades direkt till Bryce framgår det att även tyskar deltagit i övergreppen och lockats av skönhet. Det är en Mr Safrastian som säger sig dels ha varit ögonvittne i Erzeroum och Van, dels ha samlat informationer från officiellt ryskt håll ”och andra källor” (min övers.). Det har sagts honom att en tysk kapten, Schapner,

has forced Miss Tchilingarin, a handsome girl, to follow him. On her resisting and crying, she was dragged about in the streets and roughly handled. This worthy German also carried off Mrs. Sarafian, a young woman educated in Switzerland. Another German lieutenant, Karl (?), dragged five women to his rooms, and so on.⁸⁹

I denna berättelse positioneras kvinnorna såväl socialt som kroppsligt. De tillskrivs också motstånd, kanske i kraft av sin sociala position. Denna vittnesberättelse andas en viss ironi genom att en tysk officerare benämns *worthy* i samband med övergrepp. Ironin syftar möjligen på att officeraren inte lever upp till sin yrkesposition, men kanske kan man säga att den tyske våldsvärande mannen, som förvisso också var fiende genom att ottomanska riket deltog i kriget på Tysklands sida, inte demoniseras på samma sätt som den osmanske mannen.

Den övervägande delen av vittnesberättelserna är, likt dem som är kända från krigsrapportering under 1800-talet, avsedda *för* män och handlar *om* kvinnor och barn. Samtidigt som berättelserna får tyngd av framställningarna om könsvåldet är det ett berättande som inte medger personliga offer och personligt lidande. Berättelsernas struktur och syfte skapar en skydds- och värnlös kvinnlighet som måste bevakas, gömmas och förmanas för att inte väcka begär. Det är en skamdiskurs som också gör kvinnor våldtäktsbara, för att återknyta till Sharon Marcus feministiska perspektiv om hur kroppar görs våldtäktsbara genom representationer och fantasier.⁹⁰ En sådan berättelse om kön kan inte samtidigt härbärgera en berättelse om kvinnligt motstånd.⁹¹ Den kan inte heller härbärgera en berättelse om kvinnor som förövare. I vilken utsträckning var turkiska och kurdiska kvinnor förövare? Källorna ger mycket litet information. Att förstå kvinnor genom linser som gör dem till oskyldiga offer har, som Dubravka Zarkov hävdar, konsekvenser för hur vi förstår krigsvåld, kön och etnicitet och hur dessa maktordningar samordnas. Med berättelsernas tillskrivning av offerstatus hos kvinnor förblir kvinnlighet definierad som maktlös medan manlighet definieras som mäktig – därmed (re)produceras dominanta berättelser om krig där också kulturell/etnisk särskildhet knyts till specifika feminiteter och maskuliniteter.⁹²

Om tystnad

I den avslutande delen skall jag diskutera den komplicerade frågan om tystnad i vittnesberättelser. Carine Mardorossian menar i en inflytelserik artikel att det är viktigt att lyssna på offrens berättelser, men inte för att få tillgång till sanningar, utan för att få kunskap om de historiska villkoren för berättande.⁹³ Saknas offrens egenberättelser måste man lyssna efter tystnadens röst och försöka förstå varför det var svårt eller omöjligt att tala. Det framgår av en berättelse i blåboken att man inte kan förvänta sig något egenberättande eftersom orden saknas för att tala om det skändliga. En präst vid namn Wilson rapporterar från ett flyktingläger i Kaukasus till Dr Samuel T. Dutton, sekreterare för den amerikanska kommittén för armenisk och syriansk hjälp, att han finner familjer i lägret som består av kvinnor och barn och inga män. Han berättar att han ställt frågan till kvinnorna om vad som hänt männen. Han frågar också: "Were the women taken away?" och får svaret av dem att de vackraste flickorna fördes bort, fyra av nio, och att "we too were stripped naked". Han fortsätter: "As to the rest of their sufferings and outrage, they were silent."⁹⁴ Wilson utgick från att kvinnornas upplevelser inte gick att beskriva. Därför var de tysta.

Tystnad kan vara uttryck för obeskrivbarhet och när det gäller barn att det som hänt dem är obegripligt, att den kroppsliga smärtan och maktlösheten inte kan kommuniceras. Men forskningen om krig, konflikter och folkmord kan inte nöja sig med dessa förklaringar. Ordbristen måste även ses kopplad till förhärskande patriarkala och etniska diskurser. Det är naturligtvis svårt att förklara och förstå tystnad i denna kontext och utifrån detta källmaterial, men det finns som framgått flera belägg för att kvinnor i vittnesberättelserna positioneras som värnlösa offer och som begärliga för mäns blickar och att de därför måste skydda sig. Detta är allmängods i berättelserna från massakern och denna diskurs bidrar till att tysta egenberättande. Nästa fråga som infinner sig är naturligtvis vem som skulle kunna ta emot berättelser om våldtäkter? Patriarkala diskurser om kvinnors renhet och oskuld förutsätter deras okunskap om sexuell makt. Därtill var metaberättelserna om massakrerna och deporteringarna formade av diskurser om folk mot folk och religion mot religion; ett hinder för de kvinnor och flickor som utsatts för sexuellt våld. Det fanns inget tillgängligt motståndsspråk som var förenligt med dessa historiska diskurser.

Bland berättelserna i Bryces och Toynbees rapport har de som själva upplevt sexuellt våld inte själva avgett vittnesberättelser utom i ett fall. De röster som gavs plats i blåboken skulle passa in i föreställningarna om respektabilitet. Kanske hörde just denna kvinna till de respektabla, i egenskap av amerikansk medborgare. Hon hade eventuellt själv upplevt sexuellt våld,

men även hennes berättelse präglas av tystnad rörande dessa upplevelser. En respektabel kvinna kunde inte äga orden för beskrivning av sexuellt våld. Kvinnan, Mrs Maritza Kedjedijan, tillhörde dem som deporterades från en ort nära Harpout. Berättelsen handlar om färden till Ras-Ul-Ainin, varifrån hon som amerikansk medborgare fick hjälp av den amerikanske konsuln i Aleppo att ta sig till Alexandria. Berättelsen publicerades i den armeniska tidningen *Gotchnag* i New York den 8 januari 1916 efter att hon lämnade Turkiet. Berättelsen är daterad Alexandria, den 2 november 1915.

Kedjedijan anger namn på många förövare såväl som namn på offer. Det gäller tortyr och dödande. Deporteringen av 600 människor från Husseinig startade den 4 juli 1915. Människorna bar med sig djur och ägodelar som de allteftersom blev berövade. På nionde dagen sökte gendarmerna igenom dem på jakt efter fler ägodelar. Detta skedde ”in a shameful manner”. De lämnade ifrån sig allt, berättade Kedjedijan, för att spara ”honour and our lives”.⁹⁵ Längs vägen stötte de på döda mäns kroppar. Under färden attackerades konvojen upprepade gånger och varje gång fördes unga kvinnor och flickor bort. På tredje dagen efter att de kommit till Diyarbekir berättar hon att

they robbed us, and violated us near a place where there was water. Some days after, two Turks dressed in white coats followed us, and every time they had a chance, carried off still more of our girls. [...] While I was in Ras-Ul-Ain, we saw some Armenian girls in the houses of some Tchetchens. One of them was married to one of the Tchetchens. They begged us not to forget them if we were ever saved.⁹⁶

Till skillnad från 1920-talets Irland, där det enligt forskningen var möjligt att berätta om erfarenheter av engelsmännens sexuella våld, visar denna enda berättelse om självupplevt våld att våldet inte kläs i ord, vilket distanserar berättaren från erfarenheten och jag kallar den en ”överlevaberättelse”. Detta citat är också ett tydligt exempel på hur berättelser kunde byggas upp som skydd mot destruktiva minnen. Kedjedijan skriver:

[H]e sent for me and made me tell my story in Turkish language. He put my name in his book, and placed me in his kavass' house. Then he gave me a passport and sent me to Alexandretta in the company of some Russian subjects. We stayed fifteen days in Alexandretta. From there we reached Alexandria on board the American cruiser ”Chester”, on the 22nd September, 1915.⁹⁷

Som överlevaberättelse bygger den på en enkel kronologisk struktur. Flora A. Keshgegian menar att en sådan struktur talar till framtiden, den syftar till att bära vittnesbörd om ett kollektivt lidande och manar efterkommande till

Gata i Aleppo, 1915–1917. Armin T. Wegner ©
Wallstein verlag, Tyskland. All rights reserved.

att minnas. Men den fråga Keshgegian ställer är vilka röster som hörs och vad det är som skall kommas ihåg? Keshgegian analyserar berättelser som hon kallar frälsningsberättelser av kvinnor som överlevt massakern och som berättar om sin räddning och sina nya liv på andra platser i världen, men som samtidigt förtränger det alltför svåra och likaså de patriarkala strukturerna.⁹⁸ Berättelserna av överlevare har syftet att kommunicera "a kind of salvation history, a drama of suffering and redemption, loss and vindication, crucifixion and resurrection".⁹⁹ För att kunna berätta en historia måste man ge den struktur, sammanhang och mening.¹⁰⁰ Maritza Kedjedjians berättelse är ingen frälsningshistoria helt i denna mening eftersom den är skriven direkt efter händelserna och således inte berättar om ett nytt liv. Men den innehåller en berättelse om dramats utveckling, lidande, om räddningen och om befrielsen, då hon som amerikansk medborgare kunde kontakta den amerikanske konsulin i Aleppo. Befrielsen uppnås genom andras försorg. Som offer i en kollektiv tragedi tas hon om hand av andra och räddas.

Avslutning

Det sexuella våldet i krig och konflikter är inom feministisk forskning i ökad grad objekt för problematiserande analyser. Med stöd i denna kunskapsutveckling undviker konfliktforskningen att reproducera de könsmaktsdiskurser som ligger till grund för våldet. Det handlar inte minst om att tolka berättelser om sexuellt våld i historiskt perspektiv. Vilka röster hörs och vilka maktstrukturer styr berättandet är frågor som jag menar är intressanta. Detta angreppssätt kräver emellertid att man distanserar sig från det avskryvda våldet för att kunna få syn på berättandets villkor.

Den brittiska regeringens blåbok om Turkiets massaker på armenierna 1915–16 inbjuder till en kritisk läsning om sexuellt våld i berättelser om krig. Det sexuella våldet mot kvinnor och flickor är ett genomgående tema i källutgåvans vittnesberättelser. Först skall sägas att jag genomgående använder det samtida begreppet massaker eftersom det i detta sammanhang är relevant att förhålla sig kritisk till begreppet "folk" i folkmordsbegreppet emedan det utgör en risk att forskningen reproducerar den maktstruktur som själva konflikten organiserades kring och som osynliggör det könsspecifika våldet. Begreppet folk refererar till ett kollektiv och döljer inbördes maktojämlighet. Folkmordsbegreppet har naturligtvis sina förtjänster och sin kritiska potential men det medför också risken att vi reproducerar nationalismens dogm och dess könade politik.

I denna studie undersöker jag dels källans funktion och diskuterar innebörder av vittnesberättelser, dels berättandets struktur och innehåll, dess syfte och betydelse i ett feministiskt perspektiv. Källans funktion som blåbok var att informera och mana till handling i fråga om den turkiska massakern på armenier. Vittnesmålen är enligt utgivarna avgivna av respektabla personer som skall borga för sanningshalten och vidare menar de att vittnesberättelserna oberoende av varandra vittnar om samma saker. Jag visar att en del av vittnesmålen återger andras berättelser som valideras av vittnenas personliga status. I min diskussion framhåller jag även att vittnesberättelser kräver en betydligt mer sofistikerad analys än vad traditionell historisk källkritik kan erbjuda. Beroendekriteriet t ex tar inte hänsyn till diskursiva ordningar som vem som talar och vad man kunde tala om och hur berättelser om våldet ramas in med hjälp av patriarkala och etnifierande diskurser.

Berättelseanalysen struktureras av tre teman: objektifiering av kvinnor, skamdiskurser och tystnad. Vittnesberättelserna om övergreppen på kvinnor och barn som värnlösa medlemmar av en folkgrupp vädjade till särskilt medlidande och ledde till en objektifiering av offren (kvinnor) och en avhumanisering av fienden. Vittnesmålen utmärks av en opersonlig hållning till offren. Det är folkets lidande som står i centrum; man framhåller dess värnlösa medlemmars utsatthet. Samtidigt representeras fienden som ociviliserad,

tillhörande en annan historisk tid och med specifika maskulina egenskaper hemmahörande i den muslimska världen. Berättelserna om det sexuella våldet förmedlas via en patriarkal metaberättelse som talar för det armeniska kristna folket mot turkar och grannfolk, främst kurder. De våldförda kvinnornas och flickornas lidande är folkets och männens lidande, med få undantag.

En annan kategori av berättande närmar sig offrens lidande, även om synen på offret (kvinnan) är att hon är lika värnlös, utan förmåga till handling och motstånd. Här framhålls i högre grad fiendens begärlighet efter skönhet och jungfrudom. Skamdiskursen är central. Berättelserna bekräftar en kvinnlighet som måste gömmas och förmanas att inte väcka begär. En sådan berättelse kan inte också härbärgera en berättelse om motstånd och inte heller en berättelse om kvinnor som förövare. I vilken utsträckning var turkiska och kurdiska kvinnor förövare? Artikeln ger inte direkt något svar på denna fråga som dock är tänkvärd.¹⁰¹ Genom skamdiskursen positioneras kvinnor i ett kulturellt och socialt sammanhang, som tillhöriga ett folk och en man. Berättelsen blir på så sätt även en läroprocess varigenom unga kvinnor identifierar sig med blicken hos dem som projicerar skammen på deras kroppar. Berättelserna om det sexuella våldet under massakern 1915–16 liknar dem vi känner från äldre tiders vittnesmål från krig – berättelser *för* män *om* kvinnor och barn. I artikeln diskuteras offrens tystnad som kan förklaras med att upplevelsen och smärtan är obeskrivbar men som också kan vara en effekt av historiska och patriarkala diskurser, samt etnifierade diskurser om folkets lidande. Patriarkala diskurser om kvinnors renhet och oskuld förutsätter deras okunskap om sexuell makt. I artikeln diskuteras vittnesberättelsers samspel med mottagaren. Att tala, liksom att lyssna, är en fråga om makt.

Sexual violence in eye-witness accounts of the Armenian Genocide, 1915–16

In feminist research, sexual violence in conflict is increasingly the object of problematizing analyses. Supported by this growing body of knowledge, conflict research avoids reproducing the gendered discourses of power that lie at the root of the violence. It is also a matter of interpreting accounts of sexual violence in a historical perspective. The 'Blue Book', an official British government publication about Turkey's Armenian Genocide (1915–16), invites a critical reading of sexual violence in accounts of war. Sexual violence against women and girls is an all-pervading theme in the Blue Book's eyewitness accounts.

In this study, I consider not only the source's function and the signification of eyewitness accounts, but also their narrative content and meaning in a feminist perspective. The source's function was to inform and to urge people

to action to halt the Turkish massacres of Armenians. According to the Blue Book's editors, the witness testimony was from respectable people who could vouch for its truth, as borne out by the fact that witnesses reported the same things independently of one another. I show that some of the testimony reproduces others' accounts, made valid by the witnesses' personal status. In the discussion, I contend that witness accounts demand a more sophisticated analysis than traditional historical source criticism can offer. For example, the dependency criterion pays no heed to the discursive orders of what could be said, or, likewise, how accounts were framed by patriarchal and ethnicized discourses.

The narrative analysis is here structured by three themes: the objectification of women, discourses of shame, and silence. Accounts of despicable crimes position women as defenceless members of a minority who should evoke our pity, but which brings an objectification of the victims and a dehumanization and culturalization of the enemy. It is the suffering of the people that is the focus. Women's suffering is the people's suffering, which blocks out gendered power and even women's resistance. The enemy's appetite for beauty and virginity is structured as a discourse of shame. The witness accounts subscribe to the idea that femininity must be curbed and hidden if it is not to arouse desire. In the discourse of shame, women are positioned in a cultural context as belonging to one people and one man. Silence can be explained by the pain being beyond all description, but in the article I also argue that it is an effect of patriarchal discourses of women's purity and innocence, within which women were not expected to be aware of sexual power. I also discuss silence as a question of interaction. Speaking requires listening.

Keywords: feminism, sexual violence, Armenian Genocide, eyewitness testimony, source criticism

Noter

- 1 Tack till två anonyma granskare och till *Scandias* redaktör och tack likaså till forskarseminariet i historiska studier, Malmö högskola, samt till Kristin Järvestad och Lars Edgren som alla bidragit med konstruktiva synpunkter. James Bryce & Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916*, Documents Presented to Viscount Grey of Fal-loden by Viscount Bryce, Uncensored edition, Gomidas Institute, Princeton, New Jersey 2000.
- 2 I Rubina Perroomian, "Women and the Armenian genocide: the victim, the living martyr" i *Genocide: A Critical Bibliography Review*, vol. 7, *Plight and Fate of Women During and Following Genocide*, Samuel Totten (red.), New Brunswick, NJ 2009, presenteras en bibliografi över ögonvittnesskildringar, biografier och fiktion. Se även Katharine Derderian, "Common fate, different experience: gender-specific aspects of the Armenian genocide, 1915–1917", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 19, Nr 1, 2005, s. 1–25; Matthias Bjørnlund, "A fate worse than dy-

- ing': Sexual violence during the Armenian genocide" i *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Dagmar Herzog (red.), Basingstoke, England 2009, s. 16–58. Det sexuella våldet i massakern på armenier har i viss mån uppmärksamrats i några historio-geografiska verk som har begreppet folkmord i centrum, men könsdimensionen har inte problematiserats.
- 3 Perroomian 2009, s. 7. Se också Bjørnlund 2009.
  - 4 Bjørnlund 2009, s. 17.
  - 5 Dubravka Zarkov, *The Body of War*, Durham 2007.
  - 6 Det är här enbart i fråga om det fysiska våldet jag menar att folkmordsbegreppet är problematiskt.
  - 7 Se Sabine Sielke, *Reading Rape. The Rhetoric of Sexual Violence in American Literature and Culture 1790–1990*, Princeton University Press 2002, s. 2–5, som framhåller att berättelser om sexuellt våld i amerikansk kontext tenderar att bekräfta historiskt skapad rasåtskillnad.
  - 8 Se bl a Avtar Brah, "RE-Framing Europe: En-gendered racisms, ethnicities and nationalisms in contemporary Western Europe", *Feminist Review*, Nr 45, Autumn 1993, s. 9–28 och Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London 1997. För en forskningsdiskussion se även Monika Edgren, "Nationalismer och genus. Kunskapssyn och politik", *Historisk tidskrift*, 1996:2, s. 233–254.
  - 9 Derderian 2005, s. 4.
  - 10 Zarkov 2007, kap. 9. Zarkov diskuterar i detta sammanhang inte våldräkten som en stigmatisering av kroppen som kan påverka synen på kvinnan, men det centrala i hennes argument är att våldtagna kvinnor inte, likt våldtagna män, tillskrivs en annan könsidentitet.
  - 11 Maggie O'Kane, "Reporting on women during armed conflict: A war journalist's perspective" i *Listening to Silences: Women and War*, Helen Durham & Tracey Gurd (red.), Leiden 2005, s. 89–93.
  - 12 Gordon Stables, "Justifying Kosovo: Representations of gendered violence and US military intervention", *Critical Studies in Media Communication* 2003, 20:1, s. 106.
  - 13 Sharon Block, "Rape without women: Print culture and the politicization of rape, 1765–1815", *The Journal of American History* 2002, vol. 9, nr 3, s. 849–868, citat s. 850.
  - 14 Louise Ryan, "Drunken tans': Representations of sex and violence in the Anglo-Irish War (1919–1921)", *Feminist Review* 2004, nr 66, s. 73–94. Jfr Lina Sturfelt som utifrån svensk press under första världskriget visar att våld mot kvinnor knappt nämndes. Detta passade illa ihop med den traditionella krigsberättelsen om män som hjältar. "De andras lidande. Kvinnor som våldsoffer och förövare i första världskriget" i *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), Lund 2005, s. 234.
  - 15 Om sexuellt våld bland annat under trettioåriga kriget, se Herfried Münkler, *De nya krigen*, Göteborg 2002, s. 70. För en forskningsdiskussion om berättelser om sexuellt våld i feministisk forskning, se Monika Edgren, "Berättelser om sexuellt våld i feministisk forskning", *Tidskrift för genusvetenskap* 2011:4, s. 139–160.
  - 16 Jan Ruff-O'Herne, "Fifty years of silence: Cry of the raped" i *Listening to Silences: Women and War*, Helen Durham & Tracey Gurd (red.), Leiden 2005, s. 3–8.
  - 17 Amy L. Chasteen, "Constructing rape: Feminism, change, and women's everyday understandings of sexual assault", *Sociological Spectrum* 2001, 21:2, s. 101–139.
  - 18 Sharon Marcus, "Fighting bodies, fighting words: A theory and politics of rape prevention" i *Feminists Theorize the Political*, Judith Butler & Joan W. Scott (red.), New York 1992, s. 395, 400.
  - 19 För en diskuterande översikt, se Edgren 2010. Se också Ingela Kolfjord, "Offerskapandets problematik", *Retfärd* 105, *Nordisk juridisk tidskrift*, 2004:2, s. 54–71, som utifrån ett fall om kvinnomisshandel diskuterar tudelningen mellan offer och förövare.
  - 20 Radhika Coomaraswamy, "Sexual violence during wartime" i *Listening to Silences: Women and War*, Helen Durham & Tracey Gurd (red.), Leiden 2005, s. 54.

- 21 Hayli Millar, "Facilitating women's voices in truth recovery: An assessment of women's participation and the integration of gender perspectives in truth commissions" i *Listening to Silences: Women and War*, Helen Durham & Tracey Gurd (red.), Leiden 2005, s. 171–222, 192.
- 22 Zoe Waxman, "Testimony and silence. Sexual violence and the Holocaust" i *Feminism, Literature and Rape Narratives: Violence and Violation*, Sorcha Gunne & Zoë Brigley Thompson (red.), New York 2010, s. 117–129.
- 23 Anonymous, *A Woman in Berlin. Eight Weeks in the Conquered City: A Diary*, New York 2005. Om en historikerstrid i denna fråga, se Anita Grossman, "A question of silence: The rape of German women by occupation soldiers", October 1995, Vol. 72, Berlin 1945: War and Rape, "Liberators Take Liberties", s. 42–63. Om tyska Vehrachts våldtäkter på kvinnor i Sovjetunionen och i övrigt om sexuellt våld, förlorare, vinnare, ras och etnicitet, se Jeffrey Burds, "Sexual violence in Europe in World War II", *Politics & Society*, vol. 37, nr 1, s. 35–74.
- 24 Sorcha Gunne, "Questioning truth and reconciliation. Writing rape in Achmat Dangor's *Bitter Fruit* and Kagiso Lesogo Molope's *Dancing in the Dust*" i *Feminism, Literature and Rape Narratives: Violence and Violation*, Sorcha Gunne & Zoë Brigley Thompson (red.), New York 2010, s. 164–180.
- 25 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Piscataway, NJ 2006, s. 29–32.
- 26 Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia*, Stockholm 2005, s. 117–144. Klas-Göran Karlssons bok *De som är oskyldiga idag kan bli skyldiga imorgon. Det armeniska folkmordet och dess efterbörd*, utgiven på Atlantis förlag 2012 har tyvärr kommit för sent för referenser i denna artikel.
- 27 Gaunt 2006, s. 300.
- 28 Peroomian 2009.
- 29 Gerner & Karlsson 2005, s. 117–144.
- 30 Peroomian 2009, s. 9.
- 31 "Blå böcker", *Svensk uppslagsbok*, 1934, s. 264.
- 32 "Preface by Viscount Bryce", Bryce & Toynbee 2000, s. 19.
- 33 Bryce & Toynbee 2000, s. xi.
- 34 Det fanns även andra sjuksköterskor från Danmark i området vid denna tid. En av dem, Maria Jacobsen som var i tjänst inom Danish missionary movement – Women Missionary Activist, skrev en dagbok från sin vistelse på sjukhus i Harpoot under massakern på armenier. Dagboken är översatt till engelska och publicerad under titeln *Diaries of a Danish Missionary. Harpoot 1907–1919*, DCISM Biblioteket, Princeton, NJ 2001.
- 35 Bland missionärerna fanns flera kvinnor från Skandinavien som även efterlämnat brev och dagböcker. Se Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian missionaries: Gender and Armenian refugees during World War I. Crisis and reshaping of vocation", *Social Sciences and Missions* 2010:3, s. 63–93. Se även Maria Småberg, "Att bevittna det ousägliga. Alma Johansson och massakern på armenierna 1915", *Årsbok 2007. Vetenskaps societeten i Lund* samt Maria Småberg, "Witnessing the unbearable. Alma Johansson and the massacres of the Armenians 1915" i *War and Peace in Transition. Changing Roles of External Actors*, Kenneth Omeje (red.), Lund 2009.
- 36 Karlsson & Gerner 2005, s. 128–129
- 37 Bryce & Toynbee 2000, s. 92–107. För en diskussion om den historiska bakgrunden till konflikter mellan armenier och turkar, se t ex Klas-Göran Karlsson, *Armenien. Från berget Ararat till det bergiga Karabach*, Göteborg 1990.
- 38 Bryce & Toynbee 2000, s. 34.
- 39 Bryce & Toynbee 2000, s. 20.
- 40 Bryce & Toynbee 2000, s. 20.
- 41 Bryce & Toynbee 2000, s. 20–21.

- 42 Lisbeth Larsson, "Självbiografi, autofiktio, testimony, life writing", *Tidskrift för genusvetenskap* 2010:4, s. 19.
- 43 Bryce & Toynbee 2000, s. 24.
- 44 Susan J Brison, *Aftermath. Violence and the Remaking of a Self*, Princeton University Press 2002, s. 102.
- 45 Bryce & Toynbee 2000, s. 23.
- 46 Bryce & Toynbee 2000, s. 24.
- 47 Bryce & Toynbee 2000, s. 253.
- 48 Se t ex Maria Småbergs analys av den svenska missionären Alma Johanssons efterlämnade handlingar. Johansson arbetade i det område där massakrerna på armenier ägde rum. Småberg menar att Johansson har ett tydligt civilisationsperspektiv men att detta å andra sidan var vanligt även bland missionärer, se Småberg 2007, s. 115.
- 49 Ett tack till en av mina anonyma granskare som gjorde mig uppmärksam särskilt på begränsningarna med beroendekriteriet. En fortsatt utveckling av källkritiken ses således som önskvärd.
- 50 Bryce & Toynbee 2000, se exempel s. 120, 132, 152, 248–249, 265–266, 269, 271, 277.
- 51 Bryce & Toynbee 2000, s. 138–139.
- 52 Bryce & Toynbee 2000, s. 195–199, citat s. 198.
- 53 Bryce & Toynbee 2000, s. 192.
- 54 Bryce & Toynbee 2000, s. 218. I provinsen Urmia bodde ungefär 300 000 människor, varav knappt hälften var kristna. Syriener utgjorde 75 000, armenier 50 000, ryska ortodoxa ca 30 000, Chaldeans 3 000 och lutheraner ca 1 000. Urmia var ett rikt jordbrukslandskap och strategiskt beläget genom att terrängen var lättforcerad upp till oljefälten i Baku. Se Gaunt 2006, s. 92–95.
- 55 Bryce & Toynbee 2000, s. 143.
- 56 Bryce & Toynbee 2000, s. 144.
- 57 Bryce & Toynbee 2000, s. 146.
- 58 Bryce & Toynbee 2000, s. 149, 150.
- 59 Bryce & Toynbee 2000, s. 551.
- 60 Bryce & Toynbee 2000, s. 257.
- 61 Bryce & Toynbee 2000, s. 128–129.
- 62 Bryce & Toynbee 2000, s. 129.
- 63 Bryce & Toynbee 2000, s. 273.
- 64 Liz Stanley, "From 'self-made women' to 'women's made-selves'? Audit selves, simulation and surveillance in the rise of public" i *Feminism and Autobiography. Texts, Theories, Methods*, Tess Cosslett, Celia Lury & Penny Summerfield (red.), London 2000, s. 40–52.
- 65 Om såväl armeniers som syrianers motståndskamp, se Gaunt 2006, s. 101.
- 66 Om kulturalisering av fienden, se Stables 2003.
- 67 Bjørnlund 2009, s. 21–22.
- 68 Bryce & Toynbee 2000, exempel s. 174, 314, 346, 398, 490, 492, 541, 128.
- 69 *Engelsk-Svensk ordbok*, utarbetad av Erik Lindgren, Norstedt 1928, s. 379.
- 70 *Engelsk-Svensk ordbok*, utarbetad av Erik Lindgren, Norstedt 1928, s. 137.
- 71 Sandra Lee Bartky, *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*, New York 1990, s. 83–98, citat s. 85, 86.
- 72 Carol Smart, *Law, Crime and Sexuality. Essays in Feminism*, London 1995, s. 70–87; Monika Edgren, "Att återuppräta äran. Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004:3, s. 74–90.
- 73 Bryce & Toynbee 2000, s. 359, 570.
- 74 Derderian 2005. Se också Maud Eduards, "Våld utan gränser: Om krig och hotad manlighet" i *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Yvonne Svanström & Kjell Östberg

- (red.), Stockholm 2004, s. 245–270; Cynthia Enloe, *Globalization and Militarism. Feminists Make the Link*, Lanham, Md 2007; Erika Svedberg & Annica Kronsell, "The duty to protect: Gender in the Swedish Practise of Conscription", *Cooperation and Conflict* 2001:2, s. 153–176; *Making Gender, Making War: Violence, Military and Peacekeeping Practices*, Erika Svedberg & Annica Kronsell (red.), New York 2012.
- 75 Bjørnlund 2009, s. 30–35.
- 76 Bryce & Toynbee 2000, s. 356.
- 77 Bryce & Toynbee 2000, s. 273, 277.
- 78 Bryce & Toynbee 2000, s. 160.
- 79 Elspeth Probyn, *Blush: Faces of Shame*, University of Minnesota Press 2005, s. 85.
- 80 Om vittnesberättelsen som en intersubjektiv genre, se Larsson 2010, s. 19. Lyssnaren bidrar genom sin lyhördhet till att föra in berättelsen i ett kollektivt sammanhang.
- 81 Shoshana Felman, *What Does A Woman Want? Reading and Sexual Difference*, Baltimore 1993, s. 14.
- 82 Larsson 2010, s. 19.
- 83 Derderian 2005, not 17–19, s. 18–19.
- 84 Derderian 2005, s. 4–5. Om ungturkarnas politiska mobilisering mot nationalism, se också Gerner & Karlsson 2005, s. 121–123.
- 85 Bjørnlund 2009, not 9, s. 43.
- 86 Bryce & Toynbee 2000, se not 293.
- 87 Bryce & Toynbee 2000, s. 293–294.
- 88 Bryce & Toynbee 2000, s. 278.
- 89 Bryce & Toynbee 2000, s. 269.
- 90 Marcus 1992, s. 395–400.
- 91 Trots den patriarkala strukturen deltog armeniska kvinnor i motståndet enligt Bjørnlund, se not 20, s. 44.
- 92 Zarkov 2007, s. 217–218.
- 93 Carine A. Mardorossian, "Toward a new feminist theory of rape", *Signs* 2002, vol. 27, Nr 3, s. 721.
- 94 Bryce & Toynbee 2000, s. 248.
- 95 Bryce & Toynbee 2000, s. 301.
- 96 Bryce & Toynbee 2000, s. 302, 304.
- 97 Bryce & Toynbee 2000, s. 304.
- 98 Flora A. Keshgegian, "Patterns of remembrance. Armenian-American women's narratives of genocide and survival" i *Voices of Armenian Women: Papers presented at the International Conference on Armenian Women in Paris, France, 2000*, Barbara Merguerian & Joy Renjilian Burgy (red.), Armenian International Women's Ass., Belmont 2000, s. 50–66.
- 99 Keshgegian 2000, s. 50.
- 100 Keshgegian 2000, s. 50.
- 101 I vittnesberättelserna finns det enstaka belägg som visar att de turkiska kvinnornas våld kunde framställas. En talar om en kvinna vars man hade dödats i kriget. Hon uppmanade, enligt vittnesberättelsen, en gendarm att döda en armenier. Gendarmen svarade med en fråga om kvinnan kunde göra det själv varpå hon tog pistolen och sköt en armenisk man, se Bryce & Toynbee 2000, s. 273. Det leder för långt att här problematisera gestaltningar av kvinnor som förövare utifrån ett intersektionellt perspektiv men jag menar att det är nödvändigt. Se t ex Lina Sturfelt som utifrån sin studie om representationer av kvinnor som offer och förövare under första världskriget visar att kvinnan som förövare är mer osynlig än kvinnan som offer. Det finns dock representationer av stridande kvinnor i ryska armén. De ikläds maskulina, men käcka koder. Men intressant är att Sturfelt visar hur radikaliseringsen av armén innebär att kvinnorna antog helt andra skepnader, se Sturfelt 2005, s. 231–235.